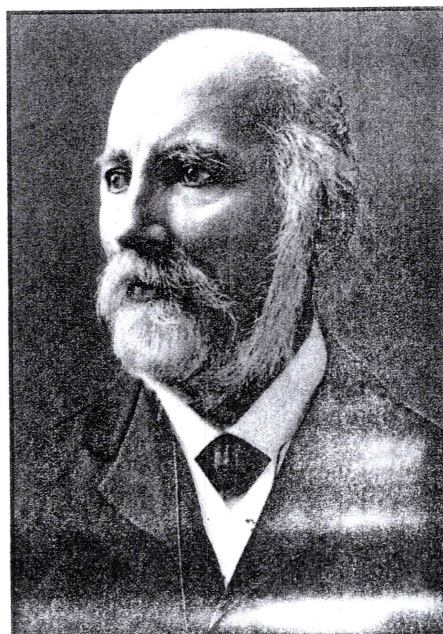

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ 4

Νικόλαος Ιωάν. Σαρίπολος

2. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ

[Παναγιώτης Δημητρόπουλος]

Η *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου* του Ν.Ι. Σαριπόλου κυκλοφορεί το 1851, ένα χρόνο μετά την έκδοση του Πατριαρχικού Τόμου με τον οποίο αναγνωρίστηκε από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως η αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδας.¹ Με την έκδοση του Τόμου έκλεισε ουσιαστικά το ζήτημα της ανεξαρτησίας της ελληνικής Εκκλησίας έναντι του Πατριαρχείου. Είχε προηγηθεί η ανακήρυξη του αυτοκεφάλου από την Αντιβασιλεία το 1833² και η υπαγωγή του εκκλησιαστικού μηχανισμού στο κράτος.

1. Για το περιεχόμενο του Πατριαρχικού Τόμου βλ., αντί πολλών, Charles Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία, 1821-1852*, Δόμος, Αθήνα 1987, σελ. 215 επ., Σπ. Τρωϊάνου, Χ. Δημακοπούλου, *Εκκλησία και Πολιτεία*, Α.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1999, σελ. 117 επ., Ι. Κονιδάρη, *Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονισέώς τους*, Α.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1994, σελ. 47 επ., ενώ για τα ντοκουμέντα που συνόδευσαν την αναγνώριση του αυτοκεφάλου βλ. Γ.Δ. Μεταλληνού, *Ελλαδικού Αυτοκεφάλου Παραλειπόμενα*, Δόμος, Αθήνα 1989.
2. Με το βασιλικό διάταγμα της 23.7/4.8.1833 που αποτελεί τον πρώτο Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος. Με τις ρυθμίσεις του η Εκκλησία της Ελλάδας διατηρούσε μόνο τη δογματική της ενότητα με τις λοιπές ομόδοξες Εκκλησίες και κατά το διοικητικό της σκέλος είχε αρχηγό τον βασιλέα. Συγκροτούνταν δε πενταμελής Διαρκής Σύνοδος η οποία διοριζόταν από την κυβέρνηση. Βλ. σχετικά Κονιδάρη, *ό.π.*, σελ. 41, και Π. Δημητρόπουλου, *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, Αθήνα 2001, σελ. 55 επ. και τις εκεί παραπομπές.

Η ανακήρυξη του αυτοκεφάλου δεν ήταν απλώς μια πράξη ορθολογικής τακτοποίησης εκκλησιαστικών εκκρεμοτήτων που προέκυψαν από την Επανάσταση. Αποτελούσε μείζονα ρύθμιση ολοκλήρωσης της πολιτικής κυριαρχίας του νεοσύστατου κράτους και υπαγωγή στον έλεγχο του κάθε φορέα που προεπαναστατικά ασκούσε την εξουσία του οθωμανού κατακτητή.³ Οι αντιδράσεις που προκάλεσε άλλωστε η ρύθμιση του εκκλησιαστικού ζητήματος⁴ έδειξαν ότι η αναμέτρηση μεταξύ των υποστηρικτών του παλαιού καθεστώτος και των οπαδών μιας νέας προσέγγισης αφορούσε στον νέο τρόπο κατανομής της εξουσίας και στη διαφορετική προσέγγιση που είχαν για τον πολιτικό ρόλο του νέου κράτους οι δυνάμεις που δραστηριοποιούνταν πλέον στο πολιτικό προσκήνιο. Τυποποιώντας, μπορούμε να πούμε ότι οι «νεωτερικές» δυνάμεις⁵ πίστευαν ότι μοχλός για τη πραγματοποίηση των εθνικών επιδιώξεων ήταν το νεοσύστατο κράτος με τους μηχανισμούς του οι οποίοι έπρεπε να δομηθούν κατά τα δυτικά πρότυπα. Οι «συντηρητικές»⁶ αντίθετα θεωρούσαν ότι η διατήρηση του ομφάλιου λώρου της ελληνικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα διασφάλιζε την ύπαρξη ενός αυτόνομου και κυρίαρχου εκκλησιαστικού μηχανισμού, όπως στα προεπαναστατικά χρόνια, ο οποίος, σε συνεργασία με τη «Μητέρα Εκκλησία» της Κωνσταντινούπολης, θα έκφραζε το σύνολο των ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατο-

-
3. Για το ζήτημα της ολοκλήρωσης της πολιτικής κυριαρχίας του κράτους-έθνους βλ. Α. Μανιτάκη, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος-έθνος*, Νεφέλη, Αθήνα 2000, σελ. 23 επ.
 4. Για μια αναλυτική παρουσίαση των συζητήσεων και των ενεργειών που οδήγησαν στην ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας βλ. Frazee, *ό.π.*, σελ. 130 επ. Τα πολιτικά βεβαίως κίνητρα της διαφωνίας σχετίζονταν και με τις επιδιώξεις των μεγάλων δυνάμεων σε σχέση με τον τρόπο που ήθελαν να ασκείται η πολιτική του νέου βασιλείου. Η Αγγλία θεωρούσε ότι μια ανεξάρτητη από το κράτος Εκκλησία, με προνομιακές σχέσεις με το Πατριαρχείο, θα λειτουργούσε ως προγεφύρωμα των ρωσικών συμφερόντων στη Μεσόγειο. Η Ρωσία, από την άλλη πλευρά, έβλεπε ότι οι εξελίξεις στο εκκλησιαστικό θα απαξίωναν την επιρροή της στην Ελλάδα.
 5. Με πρωτεργάτη τον Α. Κοραή, για τη σκέψη του οποίου βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σελ. 415 επ. Για τη διαμάχη φιλελεύθερων και συντηρητικών βλ. Έλλης Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, σελ. 127 επ. Για το ρόλο του Θεόκλητου Φαρμακίδη, βασικού υποστηρικτή των νεωτερικών προσεγγίσεων, πρβλ. Χρ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1992, σελ. 262 επ.
 6. Κύριος εκφραστής των ιδεών αυτών ήταν ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, για τη δράση του οποίου βλ. Γιανναρά, *ό.π.* σελ. 281 επ.

ρίας αποτελώντας μοχλό για την αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και την ολική επαναφορά της κυριαρχίας του Γένους.

Κυρίαρχο πρόσωπο για την υλοποίηση των «νεωτερικών» αντιλήψεων υπήρξε το μέλος της Αντιβασιλείας Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ.⁷ Πρόκειται για το πρόσωπο που πήρε τις απαραίτητες πρωτοβουλίες για την εγκαθίδρυση του πολιτειοκρατικού συστήματος σχέσεων κράτους και Εκκλησίας στην Ελλάδα, με κυριότερη τη θέσπιση του πρώτου καταστατικού της χάρτη με το οποίο η ελληνική Εκκλησία ανακηρύχτηκε «αυτοκέφαλος και ανεξάρτητος πάσης άλλης εξουσίας».

Η ανεξαρτησία της ελλαδικής Εκκλησίας επιβεβαιώθηκε στο πρώτο Σύνταγμα του 1844⁸ και αναγνωρίστηκε εν τέλει από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με το Πατριαρχικό Τόμο του 1850, του οποίου πάντως οι διατάξεις για επιμέρους ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της Εκκλησίας ουδέποτε εφαρμόστηκαν⁹.

Στο πλαίσιο αυτό, το Τρίτο Βιβλίο της *Πραγματείας του Συνταγματικού Δικαίου* του Ν.Ι. Σαριπόλου δεν αποτελεί απλώς ανάλυση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου των σχέσεων του νεοσύστατου κράτους με την Ορθόδοξη Εκκλησία αλλά και μια ένθερμη υποστήριξη των «νεωτερικών» θέσεων, οι οποίες φαινόταν ότι είχαν επικρατήσει τη περίοδο εκείνη οριστικά.¹⁰

Ο Ν.Ι. Σαρίπολος υποστηρίζει ότι η ανεξαρτησία της ελλαδικής Εκκλησίας από το Πατριαρχείο αποτελεί προϋπόθεση για την επιβεβαίωση και την

7. Για την κατάσταση της Εκκλησίας της Ελλάδας όπως την έβλεπε ο ίδιος βλ. το έργο του *Ο ελληνικός λαός*, Αθήνα 1976, σελ. 499 επ.

8. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Συντάγματος «*Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, κεφαλὴν γνωρίζουσα τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὑπάρχει ἀναποσπάστως ἠνεωμένη δογματικῶς μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης καὶ πάσης ἄλλης ὁμοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τηροῦσα ἀπαραλλάκτως ὡς ἐκεῖναι, τοὺς τε ἱεροῦς, ἀποστολικούς καὶ συνοδικούς κανόνας καὶ τὰς ἱεράς παραδόσεις, εἶναι δὲ αὐτοκέφαλος, ἐνεργοῦσα ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης ἐκκλησίας τὰ κυριαρχικά αὐτῆς δικαιώματα καὶ διοικεῖται ὑπὸ Ἱερᾶς Συνόδου Ἀρχιερέων*».

9. Βλ. σχετικά Σπ. Τρωϊάνου, Χ. Δημακοπούλου, *ό.π.*, σελ. 119 επ.

10. Για τις θέσεις του Ν.Ι. Σαριπόλου για το εκκλησιαστικό ζήτημα με έμφαση στα όσα αναπτύσσονται στην *Πραγματεία* βλ. την εξαιρετική μελέτη του Δ. Χαλκιαδάκη, «Εκκλησία, κράτος και έθνος στο έργο του Ν. Ι. Σαριπόλου», *Εφαρμογές δημοσίου δικαίου*, τχ. 1 (2001), 371-452. Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται αναλυτικά και οι αντιδράσεις από τη δημοσίευση της *Πραγματείας* στα περιοδικά της εποχής με έμφαση στα ζητήματα θρησκείας.

ολοκλήρωση της ανεξαρτησίας του κράτους.¹¹ Ο έλεγχος της Εκκλησίας από τον Οικουμενικό Πατριάρχη αποτελούσε εμπόδιο στην πολιτική εξουσία του έθνους-κράτους, αφού δεν επιτρέπεται να διακρίνεται η κυριαρχία του έθνους σε πολιτική και εκκλησιαστική. Η πολιτική ανεξαρτησία που κατακτήθηκε με αγώνες και αίμα επιβάλλει να αναγνωριστεί οριστικά και αμετάκλητα το κρατικό μονοπώλιο άσκησης της εξουσίας. Η κυριαρχία του κράτους είναι αδιαίρετη και συνεπώς δεν νοείται, κατά τον Ν.Ι. Σαρίπολο, ένα τμήμα της να αποχωριστεί και να ασκείται από αρχές που δεν υπόκεινται στο ίδιο το κράτος. Στο πλαίσιο αυτό η Εκκλησία υπάγεται στον κρατικό έλεγχο για τα ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της, είναι δε ανεξάρτητη και ελεύθερη ως προς την τήρηση των δογμάτων της. Ειδικότερα:

Αν και ο Ν.Ι. Σαρίπολος παρατηρεί ότι στο κεφάλαιο που αφορά τη θρησκεία πραγματεύεται τα ζητήματα από πολιτικής και όχι θεολογικής άποψης,¹² ξεκινά με θρησκευολογικές παρατηρήσεις για τη φύση και τη σημασία του θρησκευτικού συναισθήματος. Οι παρατηρήσεις είναι κρίσιμες, αν και μη νομικές, καθώς δεν προσπαθεί απλώς να ερμηνεύσει δογματικά και συστηματικά τις διατάξεις του Συντάγματος του 1844, αλλά να δομήσει μια θεωρία που αφενός θα δικαιολογεί τις πολιτικές επιλογές του συνταγματικού νομοθέτη, αφετέρου θα προσφέρει το καλύτερο δυνατό πλαίσιο κατανόησης των ερμηνευτικών του επιλογών. Το κείμενο του Ν.Ι. Σαρίπολου αποτελεί κατά τούτο προεχόντως μια προσπάθεια δικαιολόγησης της ηθικοπολιτικής αξίας των ισχυουσών ρυθμίσεων. Έτσι, με παραστατικές εικόνες, παρομοιώσεις και μεταφορές θέτει ως βασικό αξίωμα των σκέψεών του το θρησκευτικό συναίσθημα ως κάτι «έμφυτο» στον άνθρωπο και κατά τούτο αναπόφευκτο να αγνοηθεί κατά τη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων. Με εκτενείς ανθρωπολογικού χαρακτήρα παρατηρήσεις για τη σημασία της θρησκείας στις ανθρώπινες σκέψεις και πράξεις¹³ καταλήγει να αναδείξει εύστοχα μια διάκριση που, αν και δεν ομολογείται ρητώς, βρίσκεται στη βάση της επιχειρηματολογίας του. *Τη διάκριση με-*

11. Βλ. *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνησι 1851, επαν. στη σειρά Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη των εκδόσεων Α.Ν. Σάκκουλα, υπό τη διεύθυνση Α. Παντελή, με πρόλογο Κ. Γεωργόπουλου, σελ. 694 και 695. Οι παραπομπές στο παρόν κείμενο γίνονται στην πρώτη έκδοση του 1851 και στη δεύτερη έκδοση του 1874-1875.

12. *Πραγματεία*, σελ. 693.

13. «Οὐδεμία σχεδόν τοῦ ἀνθρώπου πράξις ὑπάρχει ἥτις νά μὴν ἔχη ἔμμεσον τινά ἢ ἄμμεσον ἀναφορά πρὸς τὴν ιδέαν ἣν περὶ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἐσχημάτισεν [...]», *Πραγματεία*, σελ. 671.

ταξύ πολίτη και πιστού, που με τη σειρά της οδηγεί στη ρύθμιση και την οριοθέτηση μεταξύ εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας. Δεν είναι τυχαίο ότι, αφού αναδειξει τη σημασία της θρησκείας για τις ανθρώπινες δραστηριότητες και τους σκοπούς του ανθρώπου, σπεύδει να επισημάνει τη δύναμη που έχουν οι ιερείς, δηλαδή οι εκπρόσωποι του Θεού, αλλά και οι κατεξοχήν φορείς της εκκλησιαστικής εξουσίας, για τη διαμόρφωση της συνείδησης. Άλλωστε αυτός είναι ο στόχος του: μέσω της ανάδειξης της σημασίας της θρησκείας στα ανθρώπινα πράγματα, άρα και στην οργανωμένη ζωή της Πολιτείας, να αναδείξει το πρόβλημα της αυξημένης επιρροής των εκκλησιαστικών μηχανισμών και συνακόλουθα την ανάγκη οριοθέτησης του ρόλου τους.

Έτσι, κατά τον Ν.Ι. Σαρίπολο, οι ιερείς «είσι βεβαίως μία ἐκ τῶν τῆς πολιτείας ἀρχῶν, ἀρχή τοσοῦτω ἰσχυρά ὅσω κρυφίως ὡς ἐπὶ τό πολύ ἐνεργεῖ καί φέρει ὄπλον τρομερόν τήν καταφόβισιν τῆς συνειδήσεως τοῦ πολίτου, ἐπικαλούμενη τό τῆς θεότητος ὄνομα, τοῦ ὁποίου λέγεται λειτουργός».¹⁴ Η δύναμη που διαθέτει ο κλήρος, και κατ' ἐπέκταση ο ἐκάστοτε εκκλησιαστικός μηχανισμός, εἶναι ἓνα ὄπλο που μπορεί εἴτε να ωφελήσει την κοινωνία, αν υπάρξει ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτῶν με βάση τα δόγματα, εἴτε να την καταστρέψει, αν στραφεί ἐναντίον της ὅταν το δόγμα ἐμπλακεί με την πολιτική.¹⁵ Εἶναι χαρακτηριστική η οξεία παρατήρησή του κατά της ιεροκρατίας στις πρώτες ἤδη σελίδες του τρίτου βιβλίου: «Οὐδεμία τυραννία εἶναι τοσοῦτον τρομερά, οὐδεμία φέρει τόν ἄνθρωπον σέ τόσο κτηνώδη κατάστασιν, ὅσο ἡ ἱεροκρατία [...]!».¹⁶

Η ἀνάγκη ἀποφυγῆς της σύγκρουσης κράτους και Εκκλησίας εἶναι αὐτή που οριοθετῆ ἀναπόφευκτα το ρόλο των κληρικῶν: η μεν ιεροσύνη «θέλει ἐνεργεῖ τά καθ'ἑαυτά ἀνεπηρεάστως, οἱ δέ ἀρχαί θέλουσιν ἀφίνει αὐτήν ἐλευθέραν καί ἀνεξάρτητον. Ἄλλως δέ ἂν αἱ ἀρχαί θελήσωσι νά μεταχειρισθῶσιν αὐτήν ὡς σύμμαχον καί ὄργανον πρὸς τό κυβερνᾶν, αὐτή μὲν θέλει ἀπολέσει πολύ τῆς ἰδίας ἀρετῆς, γευθεῖσα δέ τῶν πολιτικῶν δυσκόλως θέλει παραιτηθεῖ αὐτῶν...».¹⁷ Η ἀνάμιξη μάλιστα του κράτους στα δόγματα εἶναι κάτι «ἀνάξιον τῆς κυριαρχικῆς του ἀξιοπρεπείας», ο δε ηγεμόνας ἐμπλεκόμενος στα δόγματα και γενόμενος «ἱερεὺς καί θεολόγος, ἐκτίθεται ὡς ἴσος πρὸς τοὺς ὑπηκόους αὐτοῦ [...]».¹⁸

Από την ἄλλη πλευρά, η ἐλευθερία της Εκκλησίας ὡς πρὸς τη διαχείριση

14. Ὁ.π., σελ. 672.

15. Ὁ.π., σελ. 673.

16. Ὁ.π., σελ. 674.

17. Ὁ.π., σελ. 673.

18. Ὁ.π., σελ. 677.

των πνευματικών θεμάτων δεν πρέπει να εμποδίζει, σύμφωνα με τον Ν.Ι. Σαρίπολο, την κρατική εποπτεία των θρησκευτικών λειτουργιών: καθώς η θρησκεία έχει σημαντική δύναμη και αποτελεί έρεισμα της κοινωνικής συμβίωσης, μπορεί να καταστεί αφορμή ανατροπής των κοινωνικών συμβάσεων και διατάραξης της ζωής της Πολιτείας. Το κράτος, έτσι, καλείται αφενός να σεβαστεί και να αντιμετωπίσει ισότιμα τους θρησκευτικούς λειτουργούς της, αφετέρου να τους επιτηρεί «*ἵνα μὴ παρεκκλίνωσι*»¹⁹ και για να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος, το οποίο μπορεί εύκολα να «*προάγῃ τὸ ἔθνος ἐπὶ τὸ κρεῖττον*».²⁰

Με τον τρόπο αυτό ο Ν.Ι. Σαρίπολος ήδη προλειαίνει το έδαφος για να επιχειρηματολογήσει υπέρ του πολιτειακού συστήματος. Η θρησκεία ασκεί επιρροή. Η επιρροή μπορεί να είναι καλή ή κακή, αναλόγως του χώρου στον οποίο αναπτύσσεται. Όταν αναπτύσσεται στο χώρο των σχέσεων του ανθρώπου με το θείο τότε προάγει το ίδιο το έθνος. Όταν αναπτύσσεται στο πεδίο της πολιτικής οδηγεί στην τυραννία.

Στη βάση αυτή ο Ν.Ι. Σαρίπολος αναδεικνύει πλέον ανάγλυφα τις δύο όψεις του «*κοινωνικοῦ ἀνθρώπου*».²¹ *Στην ουσία την όψη του πολίτη, του οποίου τις σχέσεις με τους λοιπούς πολίτες και το κράτος ρυθμίζουν οι πολιτικοί νόμοι, και την όψη του πιστού του οποίου τις σχέσεις με το θείο ρυθμίζουν τα θρησκευτικά δόγματα.*

Οι σχέσεις όμως με τον Θεό δεν αποτελούν απλώς προσωπικό συνειδησιακό ζήτημα του καθενός. Στο μέτρο που εκδηλώνονται εξωτερικώς διά της λατρείας με συγκεκριμένες ενέργειες, ενδιαφέρουν και την ίδια την Πολιτεία. Αν και ο Ν.Ι. Σαρίπολος εξαιρεί από τη ρυθμιστική της παρέμβαση τη λατρεία²² που γίνεται κατά μόνας, θέτοντάς την πλησιέστερα στην ανεπιφύλα-

19. Ό.π., σελ. 675.

20. Ό.π., ομοίως σελ. 675. Είναι χαρακτηριστική η πολιτική στόχευση του επιχειρήματος. Ο κλήρος τίθεται υπό την επιτήρηση του κράτους προκειμένου να μην παρεκκλίνει της αποστολής του. Η αποστολή του είναι η προαγωγή του θρησκευτικού συναισθήματος, το οποίο αποτελεί μέσο προαγωγής του έθνους και εν τέλει μέσο ενδυνάμωσης των πολιτικών δεσμών.

21. Ό.π., σελ. 675.

22. «*Εφόσον ὁ ἄνθρωπος περιορίζεται εἰς τὴν ἰδίαν λατρείαν, πρέπει νὰ μένει κατὰ πάντα ἐλεύθερος εἰς ἓν ἐλεύθερον κράτος· καὶ διότι ἡ οἰκία αὐτοῦ εἶναι ἄσυλον καὶ διότι πᾶσα πρὸς ἐκβίασιν τῆς συνειδήσεως βία εἶναι ἄδικος, παράλογος καὶ ἄσυντελής, διότι οὐδέποτε κατάρθωσεν ἡ βία νὰ δεσμεύσῃ τὴν συνείδησιν, τὴν ἐσωτερικὴν αὐτὴν καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ πάσης ξένης θελήσεως δύναμιν παντός ἀνθρώπου εἴτε ἐλευθέρου εἴτε δούλου*», Πραγματεία, σελ. 676.

κτη ελευθερία συνείδησης,²³ και προσδίδοντάς της χαρακτήρα προεχόντως ιδιωτικό, θεωρεί ότι η δημόσια λατρεία υπόκειται σε κάθε περίπτωση στη ρύθμιση του κράτους. Για να επιτρέψει τη δημόσια λατρεία η Πολιτεία έχει τη δυνατότητα και την υποχρέωση να ελέγξει το περιεχόμενο των επιμέρους δογμάτων προκειμένου να διαπιστώσει αν αυτό περιέχει στοιχεία ανατρεπτικά των νόμων και της «εὐκοσμίας» του κράτους.²⁴

Είναι χαρακτηριστική εν προκειμένω η προσπάθεια του Ν.Ι. Σαριπόλου να δικαιολογήσει την επέμβαση του κράτους ακόμα και σε αυτό το ίδιο το περιεχόμενο των δογμάτων, παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζει στις Εκκλησίες το δικαίωμα να ρυθμίζουν τα πνευματικά τους ζητήματα ελεύθερες από κάθε κρατική επέμβαση. Στο μέτρο που οι δογματικές δοξασίες είναι σε θέση να οδηγήσουν σε διακινδύνευση την κρατούσα ιδεολογία, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της κρατούσας ηθικής και της εκάστοτε νομοθεσίας, μπορεί, κατά περίπτωση, να απαγορευτούν.²⁵ Και τούτο, ανεξάρτητα από το αν η υιοθέτησή τους από τους πιστούς έχει ή όχι τελικώς οδηγήσει σε ενέργειες αντίθετες με τη δημόσια τάξη. Αυτή, η δυσχερώς συμβατή θέση με τις φιλελεύθερες προσεγγίσεις του Ν.Ι. Σαριπόλου αναφορικά με τον εν γένει ρόλο της Εκκλησίας, δικαιολογείται από περιρρέον κλίμα της εποχής που επέβαλε αφενός την αποδυνάμωση της επιρροής των εκκλησιαστικών προταγμάτων έναντι της κρατικών ιδεολογημάτων και αφετέρου, αλλά δευτερευόντως, την προστασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας από την έντονη δραστηριοποίηση ετεροδόξων δογμάτων.²⁶ Για το λόγο αυτό θεωρείται θεμιτό και αναγκαίο το ενδιαφέρον του κράτους για την καταπολέμηση του προσηλυτισμού.²⁷ Η βίαιη μεταβολή των θρησκευτικών φρονημάτων διαταράσσει την «κοινήν τοῦ κράτους ἡσυχίαν», τη

23. Την οποία ούτε «αὐτοί οἱ τύραννοι ἠδυνήθησαν ποτέ νά δεσπόσωσι ἐπ' αὐτῆς», ὁ.π., σελ. 676

24. Ὁ.π., σελ. 676-677.

25. «Ἡ κυβέρνησις δικαιουῖται, χωρίς ὡς ἐκ τούτου νά θεωρηθῆ ὅπωςδήποτε παραβιάζομενη τοῦ πολίτου ἢ συνείδησις, νά ἐξετάσῃ ὁποῖον τό δόγμα, ὁποῖα ἢ ἠθική, ὁποῖαι αἱ τελεταί καί ἡ λατρεία τοῦ θρησκευματος, ἵνα μή ὑπό τό θρησκευτικόν κάλυμμα εἰσχωρήσωσιν εἰς τήν πολιτείαν κηρύγματα ἀνατρεπτικά τῶν νόμων, τῆς ἠθικῆς, τῆς ἡσυχίας τῶν λοιπῶν πολιτῶν, καί τῆς τοῦ κράτους εὐκοσμίας».

26. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Χαλκιαδάκη, ὁ.π., σελ. 384, ο οποίος εὐστοχα παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐκδοση τῆς Πραγματείας συμπίπτει με τό κίνημα ἀμφισβήτησης τοῦ Παπουλάκου καί τῆς δίκῃ τοῦ Ἰῶνα Κιγγ, που δημιουργοῦν ἕνα ἐξαιρετικά φορτισμένο κλίμα.

27. Βλ. τό πρῶτο ἀρθρο τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 καί τό ἀρθρο 195 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου.

θρησκεία την ίδια ως έρεισμα της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και παράλληλα καθιστά τον πολίτη «κακοηθέστερον».²⁸

Έτσι η συνταγματική προστασία της λατρείας διακρίνεται σαφώς από τη χωρίς επιφυλάξεις ελευθερία της συνείδησης και υπάγεται σε ρυθμίσεις και περιορισμούς με σκοπό να «ἀναχαιτίζεται πᾶσα ἐκκλησιαστικὴ ἐπίρροια ἐπὶ τῆς θετικῆς καὶ ὁρατῆς πολιτικῆς διακοσμήσεως τοῦ κράτους [...]».²⁹ Η ελευθερία της λατρείας τελεί αφενός υπό την επιφύλαξη της ύπαρξης γνωστού δόγματος, δηλαδή δόγματος το οποίο δεν χρησιμοποιεί μνητικές διαδικασίες και άρα ευχερώς καθίσταται γνωστό σε καθένα, άρα και στην κρατική εξουσία,³⁰ και αφετέρου υπό την επιφύλαξη της μη προσβολής των νόμων και της ηθικής. Στη βάση αυτή ο Ν.Ι. Σαρίπολος θεωρεί ότι θεμιτώς προβλέπεται κυβερνητική άδεια για την τέλεση των λατρευτικών δραστηριοτήτων προκειμένου να ελεγχθεί αν το σχετικό κήρυγμα είναι σύμφωνο με την ηθική και την τάξη της Πολιτείας.³¹ Η έγκριση μάλιστα συνεπάγεται την προηγούμενη άδεια της αρχής για κάθε επιμέρους λατρευτική δραστηριότητα.³²

Είναι προφανές, κατά τη γνώμη μου, ότι κύρια μέριμνα της πολιτειοκρατικής προσέγγισης του Ν.Ι. Σαρίπολου είναι προεχόντως η προστασία της Πολιτείας από την επίδραση των εκκλησιαστικών μηχανισμών και όχι το αντίστροφο. Δεν είναι τυχαίο ότι, εκκινώντας από το γεγονός της επιρροής της θρησκείας στην κοινωνική ζωή και του ρόλου που μπορούν να παίξουν οι ιερείς στη διαμόρφωση της συνείδησης των πολιτών, καταλήγει στην παραδοχή ότι είναι αναγκαία η εποπτεία της Πολιτείας σχεδόν σε όλες τις εκφράσεις της θρησκευτικής συνείδησης αλλά και στις περισσότερες δραστηριότητες της Εκκλησίας. Για το λόγο αυτό το κεφάλαιο περί θρησκείας της *Πραγματείας* λίγα έχει να πει για τη θρησκευτική ελευθερία καθεαυτή και πολύ περισσότερα για την ίδια την επικρατούσα θρησκεία, ο ρόλος της οποίας οριοθετείται και αναδεικνύεται υπό το πρίσμα της κυριαρχίας.

Ειδικότερα για την επικρατούσα θρησκεία, ο Ν.Ι. Σαρίπολος υιοθετεί τη «διαπιστωτική» ερμηνεία, μια εκδοχή που υιοθετήθηκε στη συνέχεια από αρ-

28. *Πραγματεία*, σελ. 679.

29. *Ό.π.*, σελ. 677.

30. *Ό.π.*, σελ. 679. Ο Ν.Ι. Σαρίπολος θεωρεί ότι γνωστή θρησκεία είναι η φανερή, δηλαδή αυτή που δεν έχει κρυφά δόγματα και όχι η γνωστή απλώς στις εκάστοτε αρχές. Θεωρεί δε γελοία την καταγραφή των θρησκειών σε επίσημο κατάλογο από το κράτος ώστε να θεωρηθούν «γνωστές», όπως είχε συμβεί στη Γερμανία.

31. *Πραγματεία*, σελ. 703.

32. *Ό.π.*, σελ. 704.

κετούς ερμηνευτές, στο πλαίσιο της προσπάθειας εναρμόνισης των εγγυήσεων της θρησκευτικής ελευθερίας με το πλέγμα των διατάξεων περί σχέσεων κράτους και Εκκλησίας.³³ Σύμφωνα με τον Ν.Ι. Σαρίπολο, ο όρος «*επικρατούσα θρησκεία*» δεν σημαίνει πως ο φορέας της, η Ορθόδοξη Εκκλησία, έχει εξαιρετικά δικαιώματα σε σχέση με τις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες. Σημαίνει απλώς ότι το δόγμα της είναι εκείνο το οποίο υιοθετείται από τη πλειονότητα των ελλήνων πολιτών.³⁴ Η προσέγγιση αυτή, σε μια περίοδο κατά την οποία οι συνταγματικές διατάξεις δεν είναι αυτονόητο ότι αναπτύσσουν πλήρη κανονιστικότητα, δικαιολογείται κατ' αρχήν από την ανάγκη προστασίας των λοιπών θρησκειών, με τις οποίες η Ορθόδοξη Εκκλησία βρίσκεται σε αντιπαράθεση αλλά και από την ανάγκη αποσαφήνισης του ρόλου της εκκλησιαστικής αρχής σε σχέση με την πολιτική εξουσία. Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι «*έπικρατεί*», δηλαδή ότι εξουσιάζει είτε τις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες, είτε πολύ περισσότερο το κράτος. Έτσι, με δεδομένα τα παραπάνω, ο Ν.Ι. Σαρίπολος αναπτύσσει τη θεωρία του περί κυριαρχίας, για να απαντήσει στο ερώτημα για το ρόλο της επικρατούσας θρησκείας στο νεοσύστατο κράτος. Σπύδνει να ξεκαθαρίσει ότι στο Σύνταγμα του 1844 η κυριαρχία είναι αδιαίρετη και περιλαμβάνει όλες τις αρχές που δραστηριοποιούνται στο κράτος.³⁵ Ο συνταγματικός νομοθέτης δεν διακρί-

33. Παρόμοιες με τον Ν.Ι. Σαρίπολο απόψεις διατύπωσε ο Θ. Φλογαΐτης στο *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα 1895, σελ. 440 επ., ο οποίος όμως θεωρούσε ότι η αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας δύναται να περιορίσει τη θρησκευτική ελευθερία. Πρβλ. τις αντιρρήσεις για την εισαγωγή του όρου στο Σύνταγμα που διατύπωσε ο Α. Κοραΐς στις *Σημειώσεις εις το προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδος του έτους 1822*, Αθήνα 1933, και από τους μεταγενέστερους τους Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Β', σελ. 607 και Μ. Σταθόπουλο, «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας», στον τόμο *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σελ. 215.

34. *Πραγματεία*, σελ. 683. Η διαπιστωτική ερμηνεία δεν στερείται πάντως κατά τον Ν.Ι. Σαρίπολο κάθε έννομης συνέπειας. Προτείνοντας τον όρο θρησκεία της Επικρατείας, όπως είχε στο Σύνταγμα της Τροιζήνας, θεωρεί ότι ο χαρακτηρισμός «επικρατούσα» συνεπάγεται ότι οι κρατικές εορτές ορίζονται με βάση το ανατολικό ορθόδοξο δόγμα και ότι ο βασιλιάς είναι αναγκαίο να πρεσβεύει τη θρησκεία της πλειονότητας των κατοίκων της χώρας.

35. «*Τὸ Σύνταγμα πολὺ ὀρθῶς διέκρινεν ἄφησαν δὲ τὴν συνείδησιν ἐλευθέραν, ἐγγυήθη εἰς πᾶσας τὰς λατρείας τὴν ἴσην τῶν νόμων προστασίαν. Κατέστρεψεν δὲ συνάμα καὶ πᾶσαν πιθανὴν διάκρισιν μεταξύ δύο ἀρχῶν, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, διότι ὡς ἡ κυριαρχία εἶναι ἀδιαίρετος καὶ περιλαμβάνει ἐνιαίως ἐν ἑαυτῇ πᾶσας τὰς τῆς πολιτείας ἀρχάς, οὕτως ἀντίφασις ἤθελεν εἶσθαι νὰ διακρίνηται ἡ ἐκκλησιαστι-*

νει ανάμεσα στην εκκλησιαστική αρχή, αυτή της επικρατούσας εκκλησίας, και στην πολιτική εξουσία του κράτους. Η πηγή της εξουσίας είναι η εθνική κυριαρχία και μόνο.³⁶

*«Ἄν ὑπῆρχεν ἐν τῷ κράτει μία οἰαδήποτε ἀρχή, ἔξωθεν τῆς κυριαρχίας τοῦ ἔθνους τὴν γένεσιν λαμβάνουσα, ἡ ἀρχὴ αὕτη ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῆ εἰς τὴν ἀπόλυτον ἐποπτεῖαν ἣν ἐπὶ τῶν τῆς πολιτείας πραγμάτων ἔχει ἡ συντακτικὴ τοῦ ἔθνους θέλησις, διότι ἤθελε συμβῆ ποτέ νὰ συγκρουσθῶσιν ἡ κυριαρχία μετὰ τῆς ἀπὸ ἐξωτερικῆς πρὸς τὸ κράτος ἀρχῆς ἐξηρητημένης ἐξουσίας ταύτης, ἥς ἡ νόμιμος ὑπαρξίς ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ κράτους. Ἄρα ἐλλόγως καὶ πολιτικῶς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ δέν εἶναι τι διακεκριμένον τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ ἐν αὐτῇ περιλαμβάνεται καὶ ὑπ' αὐτῆς ρυθμίζεται».*³⁷

Κατὰ τοῦτο ο χαρακτηρισμὸς τῆς ορθόδοξης θρησκείας ὡς επικρατούσας δὲν συνεπάγεται αὐτονομία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, ὅπως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση.³⁸ Σημαίνει ὑπαγωγή τῆς στο κράτος τὸ ὁποῖο ἔχει τὸ μονοπώλιο τῆς ἐξουσίας καὶ συγκροτεῖται στο ὄνομα τοῦ ἔθνους. Ἡ ἐλευθερία τῆς επικρατούσας θρησκείας ἐγκεῖται μόνο στὴν τήρηση τῶν δογματικῶν τῆς κανόνων, ἀρα σε καθεαυτὰ πνευματικὰ ζητήματα, στα ὁποῖα ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς δὲν δικαιούται νὰ ἐπεμβαίνει.³⁹

Με τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ θεωρία τοῦ Ν.Ι. Σαριπόλου γιὰ τὶς σχέσεις κράτους καὶ Ἐκκλησίας ολοκληρώνεται: ἡ θεωρία τοῦ ἀδιαίρετου τῆς κυριαρχίας ἐπιβάλλει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία τῆς επικρατούσας θρησκείας νὰ μὴν ἀποτελεῖ ἕναν αὐτόνομο μηχανισμό ρύθμισης τῶν πολιτικῶν σχέσεων. Ἡ ἀδιαίρετη κυριαρχία ἐπιβάλλει ἡ βούληση τοῦ ἔθνους νὰ ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ κράτος στο ὁποῖο ὑπόκειται κάθε μηχανισμὸς ἐξουσίας. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐλεύθερη μόνο κατὰ τὴ ρύθμιση τῶν πνευματικῶν ζητημάτων, χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι ὑπερέχει νομικῶς τῶν υπολοίπων θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἐπιβαλλόμενη σε αὐτές. Ἡ λειτουργία τῆς τελεί ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἐγγυάται τὴ λατρευτικὴ τῆς δραστηριότητα, με ἰσότιμο τρόπο σε σχέση με τὶς

κὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τουτέστιν νὰ ἀναγνωρίζηται μία ἀρχὴ ἀπὸ ἄλλης τινός ἀπορρέουσα καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας», Πραγματεία, σελ. 684.

36. Γιὰ τὸ ἀδιαίρετο τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας καὶ τὶς συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ συγκρότηση τοῦ κράτους-ἔθνους στὸν περιορισμὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας βλ. Μανιτάκη, *ὁ.π.*, σελ. 31 ἐπ.

37. *Πραγματεία*, σελ. 684-685.

38. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας προεπαναστατικὰ βλ. Π. Δημητρόπουλου, *ὁ.π.*, σελ. 52ἐπ.

39. *Πραγματεία*, σελ. 699.

άλλες θρησκείες, επεμβαίνοντας στις περιπτώσεις κρύφινων δογμάτων τα οποία προσβάλλουν τη δημόσια τάξη. Το σύστημα αυτό, κατά τον Ν.Ι. Σαρίπολο, δεν είναι απλώς το οριζόμενο από το Σύνταγμα του 1844, είναι και το μόνο συμβατό με την αρχή της εθνικής κυριαρχίας για την οποία αγωνίστηκαν οι Έλληνες το 1821.⁴⁰

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι στο οικείο κεφάλαιο περί της «εν Ελλάδι Ορθόδοξου Εκκλησίας» ο Ν.Ι. Σαρίπολος δικαιολογεί το πολιτειοκρατικό σύστημα με αναφορές στα επαναστατικά συντάγματα, που αποδεικνύουν τη βούληση του επαναστατημένου έθνους, ξεκαθαρίζοντας ότι «ή τοῦ ἐλευθέρου λοιπόν κράτους χριστιανική ποίμνη οὐδόλως ἐσύμφερε νά διατελῆ πειθήνιος εἰς τήν πνευματικήν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὑποτελείαν, διότι ἄν τοιοῦτο τί ἐγίνετο, τήν μέν Ἑλλάδα ἤθελον οὐσιωδῶς βλάπτειν καί πολιτικῶς καί πνευματικῶς [...]».⁴¹

Με βάση τα παραπάνω, η ανεξαρτησία της Εκκλησίας έναντι του Πατριαρχείου και η εφαρμογή του πολιτειοκρατικού προτύπου δεν ήταν απόρροια της «ιδιοτροπίας» των Βαυαρών. Ήταν συνυφασμένη με τη δημιουργία του εθνικού κράτους και τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και λογική συνέπεια της συγκρότησης του κράτους-έθνους. Για το λόγο αυτό ο Τόμος του 1850 με τον οποίο το Πατριαρχείο αναγνωρίζει την ανεξαρτησία της ελληνικής Εκκλησίας κρίνεται ως πολιτικά περιττός.⁴² Αφενός, για εκκλησιαστικούς λόγους, αφού η Ορθόδοξη Εκκλησία ουδέποτε διεκδίκησε ιστορικά την ανεξαρτησία της έναντι της πολιτικής εξουσίας, αφετέρου, διότι το δόγμα της αδιαίρετης κυριαρχίας επιβάλλει η εκκλησιαστική εξουσία να υποταχθεί στην πολιτική. Ο Πατριάρχης δεν κατέστησε με τον Τόμο ανεξάρτητη την ελλαδική Εκκλησία. Αναγνώρισε κάτι που ήταν αυτονόητη και αυτοδίκαια συνέπεια της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους.

Η θεωρία του Ν.Ι. Σαρίπολου για τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας, τοποθετούμενη στα ιστορικά της συγκείμενα, δεν παύει να είναι μια συγκροτη-

40. Ο.π., σελ. 686. Αντιθέτως, μη συμβατά με τη θεωρία του περί κυριαρχίας είναι άλλα συστήματα σχέσεων κράτους και Εκκλησίας που περιγράφει. Το σύστημα υποταγής του κράτους στην Εκκλησία και το σύστημα πλήρους υποταγής της Εκκλησίας στο κράτος, με αυτό να ρυθμίζει ακόμα και το περιεχόμενο των δογμάτων της.

41. Πρβλ. στο ίδιο πνεύμα τις παρατηρήσεις της επταμελούς επιτροπής που εισηγήθηκε την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της ελληνικής Εκκλησίας στο Τρωϊάνου, Δημακοπούλου, *ό.π.*, σελ. 150 επ.

42. *Πραγματεία*, σελ. 697.

μένη απάντηση στις απόψεις των επικριτών της πολιτικής της Αντιβασιλείας και του γαλλικού κόμματος στη συνέχεια για το ρόλο που πρέπει να έχει η εθνική πλέον Εκκλησία στο νεοσύστατο κράτος. Συνοψίζει, υπό το πρίσμα της αρχής του αδιαίρετου της εθνικής κυριαρχίας, τις απόψεις των διαφωτιστών, όπως ο Α. Κοραής, που επέμεναν ότι είναι αδιανόητο να συνεχίσει η Εκκλησία να έχει το ρόλο που είχε προεπαναστατικά υπό την καθοδήγηση του Πατριαρχείου. Το ελληνικό κράτος δεν ήταν πλέον τμήμα του οθωμανικού μιλέτ. Και η ελληνική Εκκλησία δεν μπορούσε να έχει άλλο ρόλο από το να αποτελέσει βραχίονα του κράτους και όχι αντίπαλό του στη διεκδίκηση της εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό το κοσμικό πλέον κράτος θα μπορούσε να επιδιώξει τη συγκρότηση ενός ενιαίου εσωτερικού μετώπου για την επίτευξη της Μεγάλης Ιδέας, χωρίς αναγκαστικά να πρέπει να περιμένει την ανασύνταξη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό την ηγεσία του υποτελούς στους Οθωμανούς Πατριάρχη. Η ανεξαρτησία θα οδηγούσε την Εκκλησία στη σταδιακή της αναγέννηση, μετά τη δοκιμασία της Επανάστασης, η κρατική δε εποπτεία θα βοηθούσε στην καταπολέμηση του φανατισμού και στην αντιμετώπιση των «παρεκκλίσεων» όσων θα χρησιμοποιούσαν το δόγμα για να σφετεριστούν την κυριαρχία για την οποία πολέμησαν οι Έλληνες. Στο πλαίσιο αυτό ο Ν.Ι. Σαρίπολος πρότεινε αυτό που ήδη είχε αρχίσει να τυποποιείται θεσμικά και σημάδεψε το καθεστώς των σχέσεων για παρά πολλές δεκαετίες: τη συναλληλία μέσω της οριοθέτησης του θρησκευτικού από το πολιτικό. *Τα πολιτικά ζητήματα στην αρμοδιότητα του κράτους, τα πνευματικά στην αρμοδιότητα της εκκλησίας.*⁴³ Αν τελικώς αυτό κατέληξε να αποτελέσει ένα κακής ποιότητας μείγμα «ελληνοχριστιανικού» πολιτισμού, που επικράτησε βαθμηδόν τα επόμενα χρόνια καταλήγοντας στην απαξίωση είναι κάτι για το οποίο δεν ευθύνεται ο ίδιος ή οι αντιφάσεις του φιλελευθερισμού των πρωτοπόρων του συνταγματικού δικαίου. Αλλά ότι ίσως τα όρια αυτά, δυσδιάκριτα από τη φύση τους, καταρρέουν σε κρίσιμες στιγμές για το νομικό μας πολιτισμό, όπως η ιστορία πολλές φορές έχει αποδείξει.

43. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Χαλκιαδάκη, *ό.π.*, σελ. 447 επ.